

שרה שנר־נשמית: רקע ביוגרפי

שרה שנר־נשמית נולדה בשם סוניה־שרה דושניצקי בעיירה סייני (Sejny) שבצפון מזרח פולין. בתקופת מלחמת העולם הראשונה גורשה משפחתה האמידה לשטחי האימפריה הרוסית, ולאחר המלחמה שבה לפולין והתגוררה באחווה שרכש האב עוד לפני המלחמה. היא למדה בבית ספר בסובאלק (Suwałki) שבפולין, ולאחר מכן עברה לעיירה לזדיי (Lazdijai) שבליטא, ושם למדה בגימנסיה הקתולית המקומית. בזיכרונותיה סיפרה שהתלמידים היהודים המעטים שלמדו שם לא חוו אנטישמיות. עם זאת, היא תיארה תחושת זרות אל מול עליית הלאומנות הליטאית. זו עוררה את העניין שלה בציונות (Merin-Freilich, 2009).

בעקבות מות אביה בשנת 1931 עברה שנר־נשמית לקובנה לצורך לימודים באוניברסיטה. היא החלה ללמוד רפואה, אך עד מהרה עברה לתחום מדעי הרוח והתמקדה בלימודי בלשנות קלאסית. בהמשך בחרה בפסיכולוגיה וחינוך כחוג הראשי שלה. בתקופה זו הצטרפה לתנועת החלוץ והפכה לפעילה מרכזית בסניף הארגון בקובנה. לאחר שברית המועצות כבשה את ליטא, חילקה שנר־נשמית את זמנה בין קובנה לווילנה וניהלה את סמינר תרבות בווילנה, שהשתייך לרשת מוסדות החינוך הציוניים. באותה עת נישאה לבעלה הראשון, איזיה ספיר. בקיץ 1941, בעקבות הפלישה הגרמנית לברית המועצות, נמלט הזוג למעמקי בלארוס, ושם נהרג איזיה (Merin-Freilich, 2009).

לאחר תקופה של נדודים בין הגטאות והיערות של בלארוס הגיעה שנר־נשמית למחנה העבודה דבורץ (Dworzec) במחוז נובוגרודק (Nowogródek). בדצמבר 1942, זמן קצר לפני חיסול המחנה, נמלטה שנר־נשמית ליערות והצטרפה לגדוד פרטיזנים בלארוסי. במסגרת זו השתתפה בלחימה בנאצים כחובשת ואף נפצעה בכתפה. הגדוד נהפך בהמשך לחטיבת הפרטיזנים "פובידה" (Pobeda; ניצחון) (Merin-Freilich, 2009).

תצלום 1: שרה דושניצקה כסטודנטית בליטא בשנת 1938
(ארכיון בית לוחמי הגטאות, תצלום 53727)

בינואר 1945 שבה שנר־נשמית לקובנה, שכבר הייתה תחת שלטון סובייטי, והתקבלה לעבודה בהוצאת הספרים הפוליטית. במסגרת עבודתה תרגמה את כתבי לנין וסטלין מרוסית לליטאית. במקביל עסקה בפעילות ציונית במסגרת ארגון הבריחה - הנפקת תעודות אזרחות פולניות מזויפות. אלו אפשרו ליהודים לעבור לפולין במסגרת הסכמי הרפטריאציה (החזרה למולדת) ומשם להמשיך לארץ ישראל. כעבור כשנה חשה שהרשויות עלו על עקבותיה ונמלטה לפולין. שנר־נשמית השמיטה מהאוטוביוגרפיה שפרסמה ב־1987 את הפרק הזה בחייה מחשש שהשלטונות הסובייטיים יתנכלו לבני משפחתה שהתגוררו בליטא. היא פרסמה אותו רק לאחר נפילת ברית המועצות (שנר־נשמית, 1996).

בסוף שנת 1945 הגיעה שנר־נשמית לעיר לודז'. באותם ימים הייתה עיר זו מרכז הפעילות הציונית לאחר המלחמה. שם פגשה לראשונה את יצחק צוקרמן וצביה לובטקין, ממנהיגי הארגון היהודי הלוחם (אי"ל) בגטו ורשה ולימים מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. כנציגת תנועת הנוער דרור קיבלה שנר־נשמית הזדמנות להמשיך את פועלה החינוכי והאידיאולוגי שנגדע בשל המלחמה. היא הייתה ממקימי "הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים" - ארגון שפעל לאיתור ילדים יהודים שהוסתרו אצל נוצרים בתקופת המלחמה ולהעברתם לידיים יהודיות (בוגנר, 2000; נחמניגפני, 2006). כמו כן היא ריכזה את הסמינר שקיימה הקואורדינציה לבני נוער שיועדו לתפקידי הדרכה, ושם זכתה ליישם את הכשרתה החינוכית והפסיכולוגית. לדוגמה, רבים מהילדים שהוחבאו במלחמה אצל משפחות קתוליות או במוסדות קתוליים התנתקו מהיהדות, וחלק מהם אף אימצו תפיסת עולם אנטישמית. שיטת החינוך שהנהיגה שנר־נשמית בהצלחה הייתה שלא לפגוע באמונותיהם הנוצריות, אלא לשים דגש על לימודי העברית, הציונות וההיסטוריה היהודית (נשמית, 1952).

בפולין עבדה שנר־נשמית גם במכון להיסטוריה יהודית בוורשה (ŻIH) והשתתפה בחשיפת ארכיון "עונג שבת". עונג שבת היה כינויו של מפעל התיעוד המחתרתי שייסד ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום בגטו ורשה (קאסוב, 2014). לימים כתבה שנר־נשמית על מרד גטו ורשה במאבקו של הגטו - אחד מספריה הרבים. בתקופה זו פגשה את בעלה לעתיד, צבי שנר. השניים נפגשו שוב בדצמבר 1946, לקראת הקונגרס הציוני ה־22 בבאזל, ושם הודיעו על נישואיהם. בשלהי 1947, כשהיא נושאת ברחמה את בנה הבכור אבנר, עלתה לארץ ישראל והצטרפה לגרעין שישב בקיבוץ יגור.

זמן קצר לאחר עלייתה שבה שנר־נשמית לעבודה החינוכית. בתחילה הדריכה חברת נוער מטורקיה. כעבור כשנה עבר הגרעין לנווה יער, קיבוץ שהיה ממוקם ליד המושבה הגרמנית לשעבר ולדהיים (כיום מושב אלוני אבא). לאחר מכן עבדה שנר־נשמית במוסד החינוכי של עליית הנוער "רמת הדסה". בשנת 1949 נמנו שרה וצבי עם מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות, ושם נולדו שני בניהם הצעירים גיורא ומשה (Merin-Freilich, 2009).

בראשית שנות החמישים הועסקה שנר־נשמית כמורה לילדי עולים בעכו (שנר־נשמית, 1986). בתקופה זו החלה לכתוב בלילות את הילדים מרחוב מאפו וגם הוסיפה לשם משפחתה

שנר את השם "נשמית" - תרגום שם נעוריה, דושניצקה, לעברית. שם זה נגזר מן המילה דושאן, שפירושה בפולנית וברוסית - נשמה. היא ובעלה היו ממקימי מוזאון בית לוחמי הגטאות. צבי שנר כיהן כמנהל המוזאון עד שנת 1984, ושרה עבדה בו כמדריכה וכחוקרת. לימים שקלה לכתוב דוקטורט על אנליזה וסינתזה אצל ילדים בעלי מוגבלות שכלית התפתחותית (אוליגופרניה), ואולם היא ויתרה על שאיפה זו משלוש סיבות: "א. כי זה דרש את עזיבת הקיבוץ בשנים לאחר עלייתה; ב. ילדים קטנים במשפחה; ג. לא החשיבה את קידומה המקצועי ולא ראתה צורך בהשגת תואר דוקטור דוקא"².

הילדים מרחוב מאפו: כתיבתו של הספר ומאפייניו

את ההחלטה לכתוב ספר לבני נוער על השואה קיבלה שנר־נשמית עוד בזמן עבודתה בקיבוץ יגור. "נוכחתי לדעת, כי ילדי הארץ אינם יודעים דבר על תקופה איומה זאת", כתבה בזיכרונותיה, "וגם לא נתפרסמו עדיין ספרים מתאימים לילדים על הנושא הזה". אף על פי כן החליטה שנר־נשמית להפסיק את תהליך הכתיבה משום שלא בטחה עדיין בשליטתה בשפה העברית. היא שבה לעסוק בכך רק כעבור כמה שנים בקיבוץ לוחמי הגטאות. כך או כך קשיי החיים עיכבו את הכתיבה, והיא השלימה אותה רק בעת שאושפזה בבית החולים רמב"ם בחיפה לצורך ניתוח לקראת לידת בנה השלישי (שנר־נשמית, 1986).

במהלך הכתיבה חששה שנר־נשמית שמא הספר עלול שלא לעניין את הציבור, ותכננה להשליך את כתב היד. לבסוף החליטה להיוועץ במשוררת לאה גולדברג. זו קראה את כתב היד והתרשמה ש"זהו ספר על ילדים ומשיתפרסם יהיה קהל קוראיו בעיקר נוער וגם מבוגרים" (גולדברג, 1956). עם זאת, היא סברה שפתיחת הספר ילדותית ומתנצלת מעט, והמליצה לשנר־נשמית לאמץ "כובד ראש" לכל אורכו. למרבה הצער, קשה לדעת בדיוק עד כמה עצותיה של גולדברג התקבלו על דעתה של המחברת. את האיורים לספר תרם הצייר משה קופפרמן, שאף הוא היה ניצול שואה וחבר קיבוץ לוחמי הגטאות.

כפי שציינה דביר־גולדברג, בספר יש ממד אוטוביוגרפי מובהק. החלק המשמעותי המוקדש לפעילותו של הנער שמואליק שהצטרף לפרטיזנים, מבוסס בחלקו על חוויותיה של שנר־נשמית הן כחובשת בגדוד הפרטיזנים והן כאחות בכמה בתי חולים במהלך המלחמה ולאחריה (דביר־גולדברג, 2014). גם לבחירה למקם את העלילה ברחוב מאפו ובהתאם לכך לקרוא לספר בשמו הייתה משמעות אוטוביוגרפית מיוחדת: שנר־נשמית העידה על עצמה שהסופר אברהם מאפו היה אהוב עליה, ושספרו אהבת ציון, שהיה הרומן הראשון שנכתב בעברית, היה ספר שהשפיע עליה בילדותה. הבחירה למקם את תחילת העלילה ברחוב זה, שאכן קיים במציאות ונמצא בקובנה, נועדה אולי להזכיר לקוראים את נוכחותה המשמעותית של הקהילה היהודית בעיר. במובן מסוים עלילת הספר מתקשרת לעלילת ספרו של מאפו, שגם הוא מסתיים עם שיבת הגיבורים לציון

2 בתוך ש' שנר. קורות חיים. ארכיון בית לוחמי הגטאות (תיק 15098), קיבוץ לוחמי הגטאות.

(שוורץ, 2007). ההיבט האוטוביוגרפי בספר מתגלה גם בפרטים הקטנים: למשל התיאור של חיפוש ענבר על חוף הים הבלטי בספר מרמז על אוסף תכשיטי הענבר שהחזיקה המחברת בביתה ואשר היה יקר מאוד לליבה.³

דביר־גולדברג מציינת שמבנה הספר הוא של סיפור עממי: הוא נפתח באידיליה, וזו מתנפצת עם פרוץ המלחמה. המלחמה מפרידה בין הגיבורים באכזריות, אך בסופה הם נפגשים שוב. שנר־נשמית חסכה מקוראיה הצעירים תיאורי זוועה - המוות בספר לרוב אינו מתואר במישרין אלא בעקיפין, ולעיתים קרובות הוא נודע לדמויות רק לאחר זמן. על כל פנים הוא אינו חלק מרכזי מעלילת הספר. במקום לתאר את קשיי המלחמה העדיפה המחברת להתמקד בהרפתקאותיהם של הילדים: הימלטות, הסתתרות וחיים בזהות בדויה (דביר־גולדברג, 2014).

הספר מגולל את קורותיהן של ארבע משפחות שדרו בשכנות באותו בית לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. המצב האידילי המתואר בפתחת הספר משתנה עד מהרה, והספר מתאר את תלאותיהם של הילדים מארבע המשפחות במהלך השואה ועד עלייתם של שניים מהם ארצה בשלהי קיץ 1945. המחברת נגעה בנושא של השמדת היהודים במרומוז כאשר תיארה בעדינות וברגישות את כאבם ואת סבלם של הילדים. כך למשל היא המחישה את פחיתות הערך של חיי היהודים תחת המשטר הנאצי באמצעות ההנגדה בין טוב הלב, הרחמנות והאהבה שגילה הילד ישראליק כלפי כלב אסופי, ובין רשעותם של הליטאים שירו בשניהם, כלומר "ירו ביהודי ובכלב" (דביר־גולדברג, 2014, עמ' 35).

בהמשך הספר מתוארים פחדיהם של הילדים היהודים ומאבקי ההישרדות הנפשית והפיזית שלהם כיתומים חסרי כול הנאלצים לחיות בזהויות בדויות בסביבה עוינת, אם במנוסה בין כפרים (שמואליק) ואם בהסתתרות במנזרים (שולה ורבקה). עם זאת ולמרות תנאי החיים האימים, לכל אורך הספר העמידה שנר־נשמית במרכז את כושר ההתמודדות של הילדים, את עוז רוחם ומידות תרומיות אחרות שלהם, כגון אחווה, מסירות, עזרה הדדית, נאמנות, תושייה ואף חריצות ושקדנות. הגיבור הראשי בסיפור הוא הנער שמואליק. בתחילת הספר הוא בן 12 שנים. באקספוזיציה הוא מביע את כוונתו לעלות לארץ ישראל בעתיד. נקודת המפנה בסיפור היא הצטרפותו של שמואליק לפרטיזנים. משם ואילך מתחילה התרת הסיבוך בעלילה: שמואליק הפרטיזן יוצא למצוא את חבריו ומשפחתו שנמלטו מאימת המלחמה. קורות חייו של שמואליק בקרב הפרטיזנים מתוארים באריכות ומלאים תיאורי גבורה סוחפים. עלילת הספר מסתיימת באיחודם של הילדים גיבורי הסיפור בתום המלחמה. שולה ובן זוגה טוליק מתכוננים לעלות לארץ ישראל, ואילו שמואליק נשאר בליטא כדי למצוא את אחותו חנה'לה.

הספר נחתם בשאלה: "יבוא יום ויבנו את ביתם במולדת החדשה [...] אז ישכחו את סבלות העבר. האמנם ישכחו?" (דביר־גולדברג, 2014, עמ' 220). כדי להבין את משמעותה של שאלת

3 מתוך הרצאה שנשא שנר "על כתיבתה של שרה שנר" ביום עיון במלאת שנה לפטירתה, בבית לוחמי הגטאות, קיבוץ לוחמי הגטאות (2009).

סיום זו כמו גם את החלטתה של המחברת לכתוב את הספר כסיפור הרפתקאות כדאי להבין מעט את שיח השואה בחברה הישראלית בתקופה שבה נכתב הספר. כמו כן ראוי להבין את עמדותיה של שנר־נשמית בפולמוסים שעמדו על סדר היום הישראלי בשאלת מורשת השואה.

עמדותיה של שנר־נשמית בשיח השואה בישראל של שנות החמישים

במהלך שלוש שנותיה הראשונות קלטה מדינת ישראל כ־700,000 עולים חדשים והכפילה את אוכלוסייתה (הכהן, 1994). בין עולים אלו היו גם ניצולי שואה רבים; אלו כונו "שארית הפלטה". המפגש בינם ובין האוכלוסייה הוותיקה של היישוב, שברובה הייתה מורכבת מאנשים שהם עצמם עלו ארצה פחות משני עשורים קודם לכן, היה לעיתים קרובות טעון (יבלונקה, 1994). החלק העיקרי של המחלוקת בנושא השואה בשנות החמישים נסב על התנהגותם של היהודים בשואה, ובלט בה הקושי של החברה הישראלית להתמודד עם העובדה שרק מעטים מהיהודים אחזו בנשק והתקוממו נגד רוצחיהם.

מחלוקת זו נבעה במידה רבה מהעובדה שהחברה הישראלית הייתה חברה צעירה מאוד, שזה אך חוותה את מלחמת העצמאות והייתה עסוקה בעיצוב האתוס המכונן שלה - ההתגברות של מעטים על רבים. רוב החוקרים מסכימים שמשפט אייכמן, שנערך בשנת 1961, היה נקודת מפנה מבחינה זו, ושבעקבותיו החלה החברה הישראלית לפתח שיח מפוכח יותר על זיכרון השואה. ההיסטוריון יחיעם ויץ (1997) טען שזה היה אחד האירועים שסימנו את סופן של "השנים המעצבות" של המדינה ואת תחילתו של עידן בוגר יותר.

אם כן, בתקופה שלאחר קום המדינה ביקשו רבים מאנשי היישוב הוותיק לטפח אתוס הרואי, וזה נועד ליצור הבחנה ברורה בין המפעל הציוני ובין יהדות אירופה. תפיסה זו כונתה "שלילת הגולה". מתפיסה שלילית זו של יהודי הגולה נגזרה לעיתים גם עמדת היישוב בנוגע לתגובת יהדות אירופה לשואה ובנוגע למעמדם של הניצולים. ההשקפה על התנהלותם של יהודי אירופה בתקופת השואה עמדה גם במוקד מאבק פוליטי עז שהתנהל לאורך שנות החמישים. בצידו האחד של המתרס ניצבה מפא"י, מפלגת השלטון. מפלגה זו ביקשה לקדם את אתוס הממלכתיות ולפיו יש להמעיט בחשיבותה של הגולה בתודעה הישראלית. לימין מפא"י התייצבו שותפותיה הקואליציוניות, המפלגות הדתיות. אלו הדגישו את השמירה על ערכי היהדות ואת המוות על קידוש השם. לעומת זאת, מפלגות השמאל הציוני ביקשו להעלות על נס את מרד הגטאות כאתוס מכונן ולהדגיש את חלקן של תנועות השמאל הציוניות במרד (ברזל, 1998; שטאובר, 2000). במחנה זה בלטה תנועת הקיבוץ המאוחד, שהייתה חלק ממפלגת אחדות העבודה (באלף, 2008; ענבר, 2010).

אחד מסוכני הזיכרון הבולטים של תנועת הקיבוץ המאוחד היה מוזאון בית לוחמי הגטאות, ובו עבדה שנר־נשמית. מוזאון בית לוחמי הגטאות הוקם בקיבוץ לוחמי הגטאות. מייסדי הקיבוץ היו בוגרי תנועת הנוער דרור, ניצולי המרד בגטו ורשה. הקיבוץ עלה על הקרקע מצפון לעכו בפברואר 1949. אחת הפעולות הראשונות שביצעו חברי הקיבוץ זמן קצר לאחר ייסודו הייתה